

ДЕФІНІЦІЯ В ЛОГІКО-ЛІНГВІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

У статті розглянуто поняття «дефініція», «тлумачення», «лексичне значення», а також підходи до трактування лексичного значення. Подано схему лексикографічного представлення лексичного значення у тлумачному словнику, розглянуто структуру та типи дефініцій, описано родо-видовий тип зв'язку в дефініції, а також здійснено спробу побудувати структуру тлумачень на рівні логічних відношень.

Ключові слова: дефініція, дефінієндум, дефінієнс, лексичне значення, тлумачний словник.

Основними поняттями в сучасній науковій теорії логічного тлумачення є «дефініція» та «тлумачення», вживання яких у літературі логічного спрямування принципово не розмежовується. Дефініція — стисле логічне визначення, яке містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття¹. Тлумачення розуміють і як сам процес логічного визначення, і як його результат: «Тлумачення — це логічний прийом, який дозволяє розрізнити, знаходити, будувати предмет, що нас цікавить, формувати значення нововведеного терміна або уточнювати значення вже існуючого слова в мові <...> Тлумаченням є висловлювання певною мовою, якою описується те, що досягається за допомогою такого логічного прийому»².

Проблема тлумачення у тлумачній частині словника завжди перебувала в колі уваги вчених-лексикографів, зокрема Ю. Д. Апресяна, П. М. Денисова, Г. А. Уфимцевої, Й. А. Стерніна, О. П. Євгенєвої, Л. І. Кисельовського, Ю. С. Степанова, Н. Ю. Шведової, В. М. Русанівського, В. А. Широкова, О. О. Тараненка, Л. С. Паламарчука, Н. М. Сухариної та ін.

Цікаві роздуми щодо проблеми тлумачення в порівняльному аспекті викладено в праці Л. В. Щерби «Опыт общей теории лексикографии», яка, за визначенням багатьох дослідників, заклала фундамент подальшого розвитку теоретичної і практичної лексикографії. Учений відзначив невідповідність між об'єктивним науковим уявленням про речі, властивості, дії, процеси та їх відображенням у значеннях слів загальнолітературної мови. Як зауважує Л. В. Щерба, питання про вибір поняття, яке має стосуватися різних типів словників — лінгвістичних та енциклопедичних, залежить насамперед від різних завдань, що їх ставлять перед енциклопедичними й тлумачними словниками. У цьому й полягають основні відмінності між енциклопедичними та філологічними типами визначень³. Так, енциклопедичні словники дають

¹ Словник української мови : В 11 т.— К., 1971. — Т. 2.— С. 259.

² Горский Д. П. О видах определений и их значениях в науке // Проблемы логики научного познания.— М., 1967.— С. 297.

³ Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии : Избранные работы по язы-

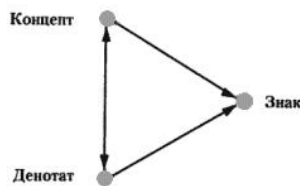
визначення предмета чи явища, описуючи денотат, а в тлумачних словниках основним є тлумачення слова, що позначає певний денотат.

Думка Л. В. Щерби про те, що існує невідповідність між науковим уявленням про речі та їх відображенням у значеннях слів загальнолітературної мови, згодом набула розвитку в мовознавчій літературі й оформилася у вигляді концепції «наївної картини світу», або «наївного реалізму»⁴.

Ю. Д. Апресян зазначає, що «наївне поняття» є об'єктом тлумачення у тлумачному лінгвістичному словнику і формує «наївну картину світу»: «Наївне поняття відрізняється від наукового способом зображення позамовної ситуації, фіксуванням позиції спостерігача стосовно об'єктів дійсності, що описується, і вказівкою на те, як мовець оцінює описувану ситуацію і яку оцінку цієї ситуації він передбачає у слухача»⁵. Таке розуміння специфіки змісту дозволяє адекватно подати значення слова, а не детально описувати денотат.

У сучасному мовознавстві існують різні погляди щодо того, що лежить в основі опису тлумачення — смисл поняття, значення чи зміст лексичної одиниці. Наприклад, П. Н. Денисов вважає, що дефініція співвідноситься з поняттям слова⁶.

Важливі міркування знаходимо в Г. Фреге — філософа та логіка, одного із засновників логічної семантики, який у своїй праці «Смисл і денотат» описав співвідношення між денотатом, концептом та знаком у вигляді трикутника, що демонструє залежність знака як від об'єктивно існуючої реальності (денотат), так і від суб'єктивних уявлень про цю реальність (концепт)⁷:

Знак тут — певний предмет (слово, зображення), денотат — об'єкт, що репрезентує знак, концепт — уявлення про об'єкт, яке склалося в суб'єкта знакової діяльності. Тобто, згідно з цим трикутником, кожний об'єкт фіксується в мові за допомогою смислу, а знак залежить як від об'єктивно існуючої реальності, так і від суб'єктивних уявлень.

На думку Г. Фреге, знак (слово, словосполучення чи графічний символ) може розглядатися не тільки у зв'язку з позначуванним, тим, що можна було б назвати значенням знака (денотатом), але й зі смислом знака (концептом), що відображає спосіб представлення позначуваного цим знаком предмета.

кознанию и фонетике.— Ленинград, 1958.— Т. 1.— С. 54–91.

⁴ Кузнецов А. М. Объективные знания об окружающем мире и их отражение в лексике и лексикографии // Слово в грамматике и словаре.— М., 1984.— С. 160.

⁵ Апресян Ю. Д. Избранные труды.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1995.—Т. 1.— С. 46.

⁶ Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. — М., 1980.— С. 202.

⁷ Фреге Г. Смисл и денотат. Мысль: логическое исследование // Семиотика и информатика.— М., 1977.— Вып. 8.— С. 23.

Два різних знаки можуть указувати на один і той самий предмет, наприклад: вирази *Ранкова зірка* і *Вечірня зірка* вказують на один і той самий предмет — планету, але є різними за змістом⁸.

У мовознавчій літературі існує тенденція до розмежування термінів «тлумачення», «визначення» відповідно до сфери їхнього функціонування: «тлумачення» пов'язують із словами загальноновживаними, «визначення», «дефініція» — із словами-термінами⁹.

Різні думки знаходимо й щодо того, що лежить в основі тлумачення: лексичне значення чи відображення чогось. В енциклопедії «Українська мова» лексичне значення розглядається як «конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (в різних типах слів) та фіксацію в свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості»¹⁰.

У науковій літературі є різні підходи до трактування лексичного значення, зокрема згадана енциклопедія «Українська мова» групує їх так:

1) лексичне значення як особлива форма відображення дійсності, співвідносна з такими психологічними явищами, як поняття й уявлення або емоції і т. ін. (у логічному та психологічному лінгвістичних напрямках лексичне значення прирівнювалося до поняття або уявлення);

2) лексичне значення як відношення між певним звуковим комплексом (назвою) і позначуваним ним предметом або поняттям про цей предмет (у концепціях лінгвістичного структуралізму, у знакових теоріях мови);

3) у суто прагматичному плані — як позамовна реакція (поведінка) суб'єкта на слово як мовний стимул (біхевіоризм), в емпіричному плані — як конкретне слововживання в мовленні (Л. Вітгенштейн);

4) у «власне лінгвістичному» плані (як синтагматичному, так і парадигматичному) — як потенційна лексична сполучуваність (дистрибуція, валентність) слова (в підходах дескриптивістів) або його місце в співвідношенні з іншими семантично близькими словами¹¹.

Дехто з учених, зокрема Н. Г. Комлев, Ю. Д. Апресян, О. С. Ахманова, Д. Н. Шмельов та ін., підтримують думку, що в основі опису тлумачення у словнику лежить лексичне значення слова. Однак у мовознавстві є й інший погляд, згідно з яким тлумачення розглядають лише як відображення, наближений «портрет»¹² тлумачного слова, а не опис його лексичного значення. Такі міркування ґрунтуються на тому, що насправді перелік деталей внутрішньої структури лексичного значення або опис поняття, яке співвідноситься з даним явищем об'єктивної дійсності, у тлумаченні не стосується внутрішньої структури змісту лексичного значення, а описує його виключно ззовні, причому саме лексичне значення реєстрової одиниці в описі повністю відсутнє¹³.

⁸ Фреге Г. Знач. праця.— С. 23.

⁹ Дієслово в лексикографічній системі / О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина та ін. — К., 2004.— С. 37.

¹⁰ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови).— К., 2000.— С. 284–285.

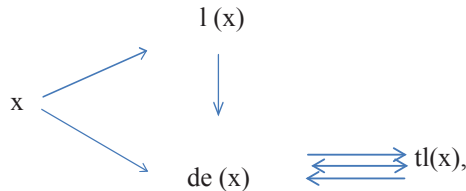
¹¹ Там же.— С. 285.

¹² Денисов П. Н. Знач. праця.— С. 170.

¹³ Пецак М. М., Клименко Н. Ф. та ін. Лексична семантика в системі «людина — машина». — К., 1986.— С. 173.

Зовсім інші міркування знаходимо в працях В. Дорошевського. Учений основою тлумачення вважав саме мінімальний зміст, яким різняться назви слів певної мови ¹⁴.

На нашу думку, лексичне значення — це певна абстракція, а дефініція — конкретне поняття, зафіксоване в тексті. Лексикографічне представлення лексичного значення нам дає дефініція. Символічно це можна зобразити так:

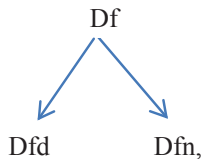

де x — словникова одиниця, $l(x)$ — лексичне значення, $de(x)$ — дефініція, $tl(x)$ — тлумачення.

Лексикографічним представленням значення є дефініція $de(x)$, або тлумачення $tl(x)$, що в свою чергу має певну структуру.

Це дає можливість вивчати дефініцію засобами відповідної науки й здійснювати наукові дослідження. Так, в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України Н. М. Сухарина ¹⁵ провела системний аналіз структури словникових дефініцій дієслова, на основі якого розробила модель декомпозиції дієслівних тлумачень в універсальний лінійний (табличний) формат, що дозволило експлікувати семантичні механізми в системі дієслівної лексики сучасної української мови. Аналогічне дослідження провела О. О. Погрібна ¹⁶, яка здійснила комплексний аналіз семантики іменників, зокрема лексико-семантичних груп на позначення назв знарядь праці та споруд, і побудувала на цій основі відповідні моделі, виходячи зі специфіки лексикографічного представлення таких іменникових лексем у СУМі.

Розглянемо основну структуру дефініції, яку схематично можна зобразити таким чином:

де Df — дефініція, Dfd — означувана частина (дефінієндум), Dfn — означувальна (дефінієнс). Наприклад: «**ОДИНІЦЯ**, *i, ж.* 1. Найменше ціле

¹⁴ *Дорошевський В.* Про тлумачення значень слів у словниках // *Мовознавство*. — 1970. — № 5. — С. 14.

¹⁵ *Сухарина Н. М.* Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — 19 с.

¹⁶ *Погрібна О. О.* Лексична та граматична семантика іменників у «Словнику української мови» (назви знарядь праці та споруд) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2005. — 244 с.

число, перше в десятку, а також цифра 1, якою воно позначається; // тільки мн. Числа від 1 до 9, а також цифри, що їх позначають. До п'яти років дитина повинна вміти додавати й віднімати одиниці (із журн.); // тільки мн. Останні цифри багатозначних чисел. Щоб додати два багатозначні числа, слід одиниці додавати до одиниць, десятки до десятків, сотні до сотень тощо (з навч. літ.)»¹⁷.

Означувана частина звичайно коротка, вона безпосередньо вказує на те, що піддається означенню. Означувальна частина містить таку інформацію, яка необхідна для визначення і стає відомою в процесі визначення. Специфічною особливістю дефініції, яка відрізняє її від інших типів висловлень, є те, що обидві її основні частини перебувають у певному відношенні еквівалентності. У деяких контекстах їх можна поміняти місцями, не порушуючи істинності висловлення¹⁸.

Обов'язковою умовою поєднання цих складників у тлумаченні є зв'язок між ними, який формально не реалізується, хоч і набуває певного змісту. При цьому в логічному тлумаченні повинна бути умова рівнозначності, взаємозамінності дефінієндума дефінієнсом і навпаки. Дефінієнс має якнайточніше співвідноситися з дефінієндумом, виконуючи умову рівнозначності $Dfd \equiv Dfn$ ¹⁹.

Головною особливістю логічних тлумачень є те, що вони фіксують або констатують загальноприйняте значення певного терміна й не вносять змін у його зміст. Тобто дефінієнс не додає жодних смислових елементів, які були б відсутні в дефінієндумі. Саме тому ці тлумачення стали основним методом представлення лексичного значення в лексикографічних працях тлумачного типу.

Існують різні класифікації опису логічних понять у словниках. Наприклад, іспанський лексикограф Х. Касарес поділяв усі тлумачення на дві основні групи: «реальні» та «номінальні». Під «номінальними» лінгвіст розумів тлумачення, зроблені на основі найістотніших ознак, достатніх для найзагальнішої ідентифікації слова. «Реальні» він поділяв на види та підвиди за різними критеріями: генетичні — за результатом дії, породженої тлумачним словом; описові — за описом у тлумаченні форми чи властивостей; телеологічні — за критерієм розкриття значення через вказівку на мету²⁰.

У логіці за способом викладу змісту у структурній частині дефінієнса розрізняють екстенціональні та інтенціональні тлумачення. Перший вид твориться шляхом переліку елементів, які позначаємо цим терміном. Останні є фіксацією відповідних властивостей описуваного предмета²¹.

Л. С. Паламарчук, Л. А. Юрчук та ін. виділяють дві групи тлумачень залежно від типу витлумачуваних слів: 1) описові тлумачення, що вживаються переважно для службових частин мови: прийменників, часток, сполучників, вигуків; 2) тлумачення для слів з номінативною функцією, які поділяють

¹⁷ Словник української мови.— К., 1974.— Т. 5.— С. 629.

¹⁸ Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков; відп. ред.: В. А. Широков.— К., 2010.— С. 24–25.

¹⁹ Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы).— М., 1974.— С. 100.

²⁰ Касарес Х. Введение в современную лексикографию.— М., 1958.— С. 174–175.

²¹ Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы). — С. 82.

на два типи: а) тлумачення, що розкривають співвідношення між словом та предметом, явищем або поняттям; б) тлумачення на основі словотвірних зв'язків з відсиланням до слова того ж кореня²².

Однак у лексикографічній теорії та практиці сформувалися два основні типи тлумачень: описовий (аналітичний) та відсилковий (релятивний)²³. Такі тлумачення найбільше відповідають вимогам тлумачного словника. Методика описового тлумачення полягає в тому, що значення реєстрових слів тлумачаться за допомогою значень інших слів через виявлення тих істотних відмінностей, завдяки яким ці значення співвіднесені одне з одним²⁴, напр.: «**АВТОМАТИ#ЧНІСТЬ**, *ності*, *ж.* Властивість за знач. автоматичний»²⁵.

У логічній побудові дефініцій, які є об'єктом опису у відповідних словниках, особливу увагу звертають на їхню структуру. Структурна шаблонність і схематичність дефініювання терміна, що зумовлена строго окресленими межами поняття, з яким він співвідноситься, лежить в основі моделювання опису слів як у тлумачних, так і в термінологічних словниках.

Основою структур, що їх використовуємо для побудови тлумачень загальноживованої лексики, є родо-видові відношення. Саме цей тип переважає у тлумачній лексикографії. Логічний характер таких тлумачень конкретної лексики пояснюємо безпосередньою співвіднесеністю їх з елементами реальної дійсності і відтворенням у тематичних класах відношень між предметами і явищами реальної дійсності.

На думку І. М. Волкової, опис тлумачення будь-якого поняття полягає у приведенні його у відповідність з уже відомим, раніше визначеним поняттям, а під час дослідження логічної структури тлумачень важливим є встановлення характеру зв'язків між поняттями всередині тлумачення²⁶. Саме такими є родо-видові та партитивні типи зв'язків, що становлять логіко-поняттєву основу тлумачень.

Родо-видовий тип зв'язку у тлумаченні реалізується через співвіднесення видового поняття з родовим, ширшим і вже відомим. Ключовим моментом цієї процедури є виявлення родового поняття й ознаки (однієї або кількох), які повинні бути покладені в основу класифікації родового поняття і від яких залежать видові ознаки, що відображаються в тлумаченнях видових понять²⁷.

Процедура побудови дефінієнса родо-видових тлумачень полягає у виборі поняття, яке є родовим щодо дефінієндума (бажано, щоб це був найближчий рід), і фіксації ознаки, якою дефінієндум відрізняється від інших можливих видів, що входять у це родове поняття. Таким чином, відбувається ідентифікація класу, до якого належить поняття, й окреслюються видові ознаки, на основі яких воно вирізняється з-поміж подібних видових понять цього класу²⁸.

²² Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника української мови // Мовознавство.— 1967.— № 3.— С. 19–29.

²³ Дієслово в лексикографічній системі.— С. 41.

²⁴ Погрібна О. О. Зазнач. праця.— С. 59.

²⁵ *Автоматичність*. — <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=281&page=11>.

²⁶ Волкова І. Н. Моделирование определений в терминологических стандартах // Современные проблемы русской терминологии.— М., 1986.— С. 143.

²⁷ Там же.— С. 144.

²⁸ Свицков В. И. Логика.— М., 1987.— С. 166.

Отже, проблема тлумачення цікавить не лише мовознавців, а й логіків та філософів. Одним з основних завдань сучасної лексикографії є опис дефініцій у лексикографічній системі. Побудова дефініцій, яка в свою чергу має певну структуру та поділяється на різновиди, вимагає нових методів дослідження та знань. Дати тлумачення слова — означає не просто описати його лексичне значення, необхідно розглянути структуру дефініції, визначити, до якого типу вона належить, адже лексичне значення є певною абстракцією, а дефініція — це конкретне представлення цієї абстракції.

I. V. OLEKSANDRUK

DEFINITION IN THE LOGIC-LINGUISTIC SYSTEM OF EXPLANATORY DICTIONARY

This article deals with the notions as «definition», «interpretation», «lexical meaning», and also approaches to the interpretation of lexical meaning. The scheme of lexicographic representation of lexical meaning in the explanatory dictionary is given. The structure and types of definitions are considered, the generic type of interconnection in the definition is described. There was made an attempt to construct an interpretation structure at the level of logical relations.

Keywords: definition, definiendum, definiens, lexical meaning, explanatory dictionary.